

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Кафедра педагогіки та методики початкової освіти

«До захисту допускаю»

Завідувач кафедри педагогіки
та методики початкової освіти,
доктор педагогічних наук, професор
_____ Ірина САДОВА
« _____ » _____ 20 ____ р.

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ
У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

Спеціальність 013 Початкова освіта
Освітня програма «Початкова освіта»

Магістерська робота

на здобуття кваліфікації – Магістр початкової освіти.
Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти

Автор роботи – Добуш Вікторія Василівна _____
підпис

**Науковий керівник – кандидат педагогічних наук,
доцент Стахів Лілія Григорівна _____**
підпис

Дрогобич, 2025

АНОТАЦІЯ

Добуш Вікторія

Формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів у позаурочній діяльності

У магістерському дослідженні висвітлено проблему формування громадянських та соціальних компетентностей в освітньому процесі закладу загальної середньої освіти як психолого-педагогічну; розкрито роль і місце формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів закладу загальної середньої освіти; проаналізовано нормативно-правові документи та навчально-методичне забезпечення з окресленої проблеми. Також описано методику проведення констатувального, формувального та контрольного етапів експерименту та розроблено методичні рекомендації з підвищення ефективності формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів у позаурочній діяльності. У процесі написання магістерської роботи окреслено проблему через використання низки теоретичних та емпіричних методів (інтерв'ювання, бесіди з учнями, учителями, батьками) педагогічного дослідження.

ANNOTATION

Dobush Viktoriia

Formation of civic and social competences in primary school students in extracurricular activities

The master's research highlights the problem of forming civic and social competencies in the educational process of a general secondary education institution as a psychological and pedagogical one; the role and place of forming civic and social competencies in primary school students of a general secondary education institution are revealed; The normative and legal documents and educational and methodological support on the outlined problem are analyzed. The methodology for conducting the ascertaining, formative and control stages of the experiment is also described and methodological recommendations are developed. to increase the effectiveness of the formation of civic and social competencies in primary school students in extracurricular activities. In the process of writing the master's thesis, the problem was outlined through the use of a number of theoretical and empirical methods (interviews, conversations with students, teachers, parents) of pedagogical research.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ В УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	8
1.1. Формування громадянських та соціальних компетентностей в освітньому процесі ЗЗСО як психолого-педагогічна проблема	8
1.2. Аналіз нормативно-правових документів з окресленої проблеми.....	15
1.3. Аналіз навчально-методичного забезпечення з окресленої проблеми.....	20
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	36
2.1. Методика проведення констатувального, формувального етапів експерименту.....	36
2.2. Методика проведення контрольного етапу експерименту.....	42
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	48

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає в тому, що сьогодні для України як демократичної правової держави проблема практичного забезпечення нової системи громадянського виховання учнів є актуальною. Мета такого виховання полягає у глибокому розумінні їх належності до українського народу, до своєї Батьківщини, вмінні реалізувати свій потенціал на благо України, а також формуванні в учнів цілої низки громадянських якостей, які в майбутньому визначатимуть їх характер взаємостосунків з іншими людьми в соціумі, допоможуть набувати таких навичок, як вміння жити, співіснувати, навчатися та всебічно розвиватися в колективі як учнівській спільноті. Такі важливі якості разом з членами родини у своїх вихованців має формувати учитель закладу загальної середньої освіти (ЗЗСО), зокрема й учитель початкових класів [8; 10].

З цією метою кожен заклад загальної середньої освіти, зокрема й початкова школа, має бути тим фундаментом, на якому базується вся система громадянського виховання школярів, а саме формуванні в них любові до України в цілому та рідного краю зокрема. Тому в шкільному колективі як учнівській спільноті сьогодні мають створюватися найсприятливіші умови для підготовки дітей, зокрема й дітей молодшого шкільного віку, до їх активної участі в подальшому суспільному житті, визначенні особливості їх громадської позиції та майбутньої професійної діяльності [14].

На це націлюють також й інші освітні документи, як Закон України «Про освіту» [9], Національна програма «Діти України» [19], Державний стандарт початкової освіти [7], Концепція «Нова українська школа» [12], Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти», прийнятий МОН України в 2024 р. [27], низка освітніх програм, зокрема Типові навчальні програми «НУШ» Романа Шияна й Олександри Савченко [26], а також освітні програми «На крилах успіху» [20], «Інтелект України» [23], «Вальдорфська педагогіка» , «Освіта для життя» та ін. Важливе місце відведено й «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української

державності», в якому наголошується на тому, що значною мірою актуальність громадянського виховання особистості в сучасному українському суспільстві зумовлюється потребою державотворчих процесів, втілених з дотриманням принципів гуманізму, демократії, соціальної справедливості, а це все має «забезпечити усім громадянам рівні стартові можливості для розвитку й застосування їхніх потенційних здібностей та можливостей» [11].

Цій проблемі присвячено дослідження сучасних науковців, зокрема І. Бех [1], Л.Мельничук [15], О. Пометун [35], С.Максим'юк [14], О. Янковська, І.Кузьма [33], В.Химинець, І.Кірик [31] та ін.

З огляду на актуальність і практичну значущість окресленої проблеми обрано тему магістерської роботи «**Формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів у позаурочній діяльності**».

Мета магістерської роботи полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці можливостей формування в учнів початкових класів громадянських та соціальних компетентностей в позаурочній діяльності.

Відповідно до поставлено мети нами виокремлені такі **завдання**:

- висвітлити проблему формування громадянських та соціальних компетентностей в освітньому процесі ЗЗСО як психолого-педагогічну;
- розкрити роль і місце формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів ЗЗСО;
- проаналізувати нормативно-правові документи та навчально-методичне забезпечення з окресленої проблеми;
- описати методику проведення констатувального, формувального та контрольного етапів експерименту;
- розробити методичні рекомендації з підвищення ефективності формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів у позаурочній діяльності.

Об'єктом дослідження є освітній процес закладу загальної середньої освіти.

Предметом дослідження є формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів в усьому освітньому процесі, зокрема у позаурочній діяльності.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення; *емпіричні:* спостереження, бесіди, анкетування, аналіз письмових та усних відповідей з метою перевірки ефективності формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів у позаурочній діяльності; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний та контрольний етапи).

Теоретична значущість одержаних результатів дослідження полягає у науковому обґрунтуванні змісту та методиці формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів у позаурочній діяльності.

Практичне значення результатів магістерського дослідження полягає в тому, що матеріали і висновки дослідження з окресленої проблеми є апробованими, доповідались на студентській науково-практичній конференції у березні 2025 р. та є відображені у збірнику матеріалів XII Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки», яка проходила 28 лютого 2025 р. у м. Переяславі [28], а також основні думки дослідження студіювалися на наукових та методичних семінарах та засіданнях кафедри педагогіки та методики початкової освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Структура. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (34 найменувань). Текст викладений на 51 сторінці.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ В УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

1.1. Формування громадянських та соціальних компетентностей в освітньому процесі ЗЗСО як психолого-педагогічна проблема

Детальний аналіз науково-педагогічної та психолого-методичної літератури засвідчує, що проблема формування громадянських та соціальних компетентностей в освітньому процесі сучасних закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) є актуальною, особливо в час, коли Україна перебуває у стані війни. З цією метою ми подаємо поняттєво-категоріальний тезаурус, а саме: «громадянськість», «громадянське виховання», «компетентність», «громадянська компетентність», «соціальна компетентність» та ін.

Так, сучасними науковцями зазначено, що *громадянськість* містить в собі «знання, переживання й вчинки як важливі складники, які знаходяться у певних зв'язках і взаємодії при переважанні на певних етапах розвитку індивіда емоційного компонента, формування почуттєвої сфери» [29]; це «готовність людини реалізувати свої права та обов'язки, поважати права і свободи інших громадян, розуміти відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки» [25, с. 5].

Компетентність – «спеціальний шлях структурованого набору знань, умінь, навичок і ставлень, які набуваються як впродовж життя, так і у процесі навчання; вона дозволяє людині визначати, розпізнавати й ефективно, успішно розв'язувати проблему, що є характерною для певної сфери чи виду діяльності [33, с. 25].

Громадянське виховання – це «процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною» [14].

У ЗЗСО, зокрема початковій школі, учні мають оволодіти ключовими компетентностями, які передбачають їх особистісно-соціальний розвиток і

формується інтегровано. З цією метою *громадянська компетентність* як ключова, що стоїть поряд з культурною, лідерською, підприємницькою та соціальною, має міждисциплінарний характер і є спрямованою на соціалізацію особистості, набуття навичок вміння співжити й співпрацювати в суспільстві, а також дотримуватися низки соціальних норм та правил; це сукупність знань, вмінь і досвіду здійснювати у громадянсько-суспільну діяльність [13].

Низка сучасних науковців наголошує, що процес формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти має на меті сприяти формуванню цілої освітньої системи, зокрема й позаурочної, вона виступає важливим комплексом формування та розвитку особистісних якостей та рис характеру, що становить основу специфічного способу мислення та виступає спонукальною силою повсякденних дій, вчинків, способів поведінки тощо [1].

Ключовими аспектами громадянської компетентності є такі: «патріотична самосвідомість, громадянська відповідальність і мужність, готовність трудитися для розвитку держави, захищати її, підносити міжнародний авторитет, повага до батьків, свого родоводу, традицій та історії рідного народу, усвідомлення своєї незалежності як його представника, спадкоємця й наступника, дисциплінованість, працьовитість, завзятість, творчість, почуття дбайливого господаря своєї землі, піклування про її природу, екологію» [11].

Соціальна компетентність – сукупність соціальних, емоційних та когнітивних вмінь та навичок, що дозволяють людині успішно адаптуватися в суспільстві, вмінні співпрацювати з іншими, володіти так званими «м'якими навичками», керувати соціальними ситуаціями та ефективно взаємодіяти з навколишнім світом. Така компетентність охоплює вміння спілкуватися, працювати в команді, вирішувати конфлікти та брати на себе відповідальність за свої конкретні дії.

З цією метою соціальна компетентність має такі *ключові аспекти*:

- здатність до співпраці (вміння ефективно працювати в команді, виконувати різні ролі та проявляти ініціативу);

- вміння спілкування (здатність встановлювати доброзичливі міжособистісні стосунки, вміння слухати співрозмовника та ефективно вести комунікацію);

- вирішення конфліктів (уміння конструктивно розв'язувати конфлікти та уникати суперечок);

- соціальна адаптація (здатність орієнтуватися в різних життєвих ситуаціях та відповідати нормам і правилам суспільства); емоційний інтелект (вміння розуміти власні емоції та емоції інших людей, проявляти емпатію);

- відповідальність (здатність брати на себе відповідальність за прийняті рішення та їх наслідки) тощо [25].

Згідно з дослідженнями сучасного науковця Олени Пометун, громадянська компетентність передбачає такі *здатності*, як «орієнтування в проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні; задоволенні власних інтересів особи та захисту права людини й громадянина; свідомому виборі та застосуванні демократичних технологій прийняття індивідуальних і колективних рішень, врахуванні інтересів й потреб громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави» [25, с. 5].

З метою окреслення проблеми магістерського дослідження ми розкриваємо роль і місце формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів в освітньому процесі початкової школи, зокрема позаурочній діяльності, детальніше зупиняємося на формах, методах та методичних прийомах.

Детальний аналіз науково-педагогічних та психолого-методичної літератури дозволяє стверджувати, що в сучасних ЗЗСО, зокрема й початковій школі, ідеї громадянського виховання втілюються крізь призму змісту й методики навчання й виховання учнів, в організацію їх шкільного життя. Ці ідеї пов'язані з формуванням в учнів уявлень про українське суспільство, знань про рідний край, на доступному рівні розкриттям особливостей взаємодії людей в класному та шкільному колективі, в родинному середовищі; вихованням в учнів позитивного ставлення до символів України – державних та народних,

поваги до її історичного минулого та вихованням особистості відповідальної та критично мислячої.

З цією метою в освітньому процесі початкової школи здійснюється акцент на виховання учнів любові до рідного краю, рідної мови, своєї родини, пошани до батьків, свого родоводу, традицій, що поступово переходить у любов до нашої України, її історії – минулого та сучасності. Тому **роль вчителя початкових класів** – передавати молодшим школярам любов до української пісні, казки, легенди, історії, здобутків культури як споконвічні духовні національні цінності [30].

Детальний аналіз науково-педагогічних джерел засвідчує, що з метою виховання громадянськості молодших школярів успішність виховних впливів залежить від умілого використання як **традиційних, так й інтерактивних методів**, а саме:

- **традиційних**: усвідомлення громадянських цінностей суспільства, стимулювання діяльності й поведінки;

- **інтерактивних**: евристичних бесід, творчого аналізу результатів спільної діяльності, вирішення різноманітних ситуацій, встановлення відповідних правил, створення ситуацій успіху тощо [15].

Детальний аналіз науково-педагогічних джерел дозволив нам виокремити **індивідуальні, групові та масові форми виховної роботи**, на змісті яких зупиняємося нижче.

Індивідуальні форми виховної роботи:

- читання художньої літератури;
- колекціонування (філателія, нумізматики);
- гра на музичних інструментах;
- вишивання;
- малювання тощо.

Індивідуальні форми роботи пов'язані з підготовкою до участі в конкурсах. Особливе місце належить **позакласному читанню**, під час проведення якого

обговорюються прочитані учнями книги, проведення дискусій, здійснюється обмін думками.

Ми повністю погоджуємося з думкою учителів-практиків, що цікавою формою індивідуальної виховної роботи є *колекціонування* марок (філателія), монет (нумізматика), художніх листівок, репродукцій картин, мінералів, плодів насіння тощо [2; 3].

Групові форми роботи – це екскурсії, походи, класні виховні години, клуби, гуртки тощо.

Клуб у школі – це об'єднання учнів на добровільних засадах за інтересами, яке здійснює різноманітну творчу діяльність, під час проведення яких створюються відповідні умови для розвитку творчих здібностей учнів, їх розумного спілкування, самоствердження та самовираження, а також можливостей для відпочинку та задоволення потреб учнів.

Найважливішими функціями клубу є:

- «стимулювання суспільної активності шляхом організації дозвіллевої діяльності учасників;
- розвиток соціально-культурної творчості;
- широке спілкування в результаті спільної діяльності;
- забезпечення культурного відпочинку й розваг;
- діяльність клубів та об'єднань за інтересами [24].

За тематичною спрямованістю клуби можуть бути історичними, культурологічними, народознавчими, екологічними, інформаційними, відео-клубами.

Наприклад, екологічні клуби спрямовані на вироблення у школярів досвіду раціонального використання природних ресурсів, наприклад, оберігання джерел, малих річок та водойм, розчищення й впорядкування їх, ведення боротьби із забрудненням річок, пропагування екологічних знань серед населення.

Любительські клуби розширюють кругозір учнів з певної проблеми («Спілкування», «Господарочка», «Любисток» та ін.). На таких засіданнях

обов'язковими гостями можуть бути психологи, лікарі, лісівники, зоозахисники та інші спеціалісти [24; 30].

Масові форми роботи як найпоширеніші форми масової виховної роботи представляють читацькі конференції, вечори запитань та відповідей, сократівські бесіди, марафон, зустрічі з відомими людьми.

Тематичні вечори – переважно присвячуються суспільно-політичним подіям, державним святкам, пам'ятним і знаменним датам, організації та проведенні яких беруть участь самі учні, проявляючи ініціативу, самостійність, зокрема запрошенні гостей, оформленні приміщень, підготовці книжкових виставок, створенні художньої самодіяльності тощо.

Вечори запитань і відповідей як одна з ефективних форм організації виховання учнів, під час проведення яких роз'яснюється молодшим школярам різноманітні питання внутрішнього й міжнародного життя України.

Сократівські бесіди – це колективні роздуми над життєво важливими світоглядницькими проблемами.

Відкритий мікрофон – це форма діяльності учнів у школі, коли вони мають змогу критикувати негативні сторони життя школи, розмірковувати над життєво важливими проблемами, які переважно проводяться за такою схемою: Теза – аргумент – ілюстрація («Чому в мене болить душа», «Що я хочу сказати...», «Прошу слова», «Увага – проблема» та ін.

Публічні лекції – це лекції для переважно школярів середньої школи, на яких присутні вчителі, іноді батьки (тематика лекцій може бути найрізноманітнішою: «Людина і природа», «Людина і краса», «Людина і мистецтво») [22; 24].

Оскільки тема магістерської роботи пов'язана з розкриттям проблеми формування в учнів громадянських та соціальних компетентностей у позаурочній діяльності, ми зосереджуємо увагу на організації *культурно-дозвілєвої діяльності* молодших школярів, зокрема таких *основних методах*:

- *методи гри й ігрового тренінгу* учитель може отримати відповідний рівень організаторських здібностей учнів, розкривається творчий потенціал кожного учня;

- *методи театралізації*, які реалізуються через спілкування учнів, обряди та ритуали, оскільки знайомить учнів з різноманітними життєвими сюжетами;

- *методи змагання* для виявлення творчих сил, стимулювання до пошуку, відкриттів та перемог над собою;

- *методи рівноправного духовного контакту*, заснованого на спільній діяльності на демократичному та гуманізованому спілкуванні учнів та дорослих;

- *методи ситуацій* з метою уявної довіри чи недовіри або організованого успіху;

- *імпровізація* як дія, що спрямованка на практичну й творчу діяльність [25].

Ми повністю погоджуємося з думкою науковців, учителів-практиків в тому, що одним з найважливіших методів виховної роботи в початковій школі займає *бесіда*, яку учитель проводить з метою прищеплення учням любові до Батьківщини, пошани до історії держави, виховання в учнів гідності, громадянської свідомості, патріотизму тощо. Важливу роль відіграє *розповідь*, яку учитель використовує на екскурсіях в краєзнавчих музеях, під час походів, на гуртках патріотичного спрямування. Серед *засобів* виховної роботи з формування громадянських та історичних компетентностей в учнів початкових класів відіграють, наприклад, музейні експонати – світлини, портрети відомих діячів, знаряддя праці, види зброї тощо

Отже, можна сказати, що такі форми, методи та засоби проведення дозвілля, які проводяться в позаурочний час, надають можливість учням усвідомити себе особистістю, індивідуальністю, допомагають самостверджуватися, розвивати інтереси та здібності, усвідомлювати себе частиною колективних учнівських спільноти.

З цією метою ми детально проаналізували нормативно-правові документи. Учитель початкових класів має бути широко обізнаний з ними, щоб на якісному рівні здійснювати практико-орієнтований підхід, виховуючи справжніх громадян та патріотів держави., формувати в них важливі компетентності, необхідні у подальшому житті.

1.2. Аналіз нормативно-правових документів з окресленої проблеми

У контексті розкриття теми магістерської роботи на *констатувальному етапі* нашого педагогічного дослідження ми проаналізували низку нормативно-правових документів, зокрема Концепцію «Нова українська школа» (2016) [12; 21], Державний стандарт початкової освіти (2018) [7], Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти» (2024) [27], освітні програми й навчально-методичне забезпечення, за якими здійснюється освітній процес початкової школи, щоб з'ясувати, яку роль відведено процесу формування в учнів громадянських та соціальних компетентностей.

Так, у *Державному стандарті початкової освіти* зазначається, що основною метою початкової освіти є «читання з розумінням, уміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне та системне мислення, творчість, ініціативність, здатність логічно обґрунтовувати позицію» [7].

Ми також акцентуємо увагу на *Освітній програмі для закладів загальної середньої освіти «НУШ» укладача Олександри Савченко*. Детальний аналіз цього нормативного документа засвідчує, що у ньому окреслюються нові підходи до планування й організації закладом початкової освіти, акцентовано на проведенні таких нестандартних уроків, як уроків-подорожей, уроків-репортажів з місця подій, виховних заходів, присвяченим святкування, наприклад Дня Землі, Води, Прильоту птахів, збереження флори та фауни України та планети Земля тощо [26].

В Освітній програмі початкової освіти «Нова українська школа» (автор Р.Шиян) також виокремлено «рекомендовані підходи до планування й

організації закладом початкової освіти як єдиного комплексу освітніх компонентів для досягнення учнями обов'язкових результатів навчання, визначених Державним стандартом початкової освіти» [26]. *Рекомендованими формами організації освітнього процесу є, як зазначено, є такі, як «інтерактивні форми і методи навчання», зокрема «дослідницькі, інформаційні, мистецькі проекти, сюжетно-рольові ігри, інсценізації, моделювання, ситуаційні вправи, екскурсії, дитяче волонтерство тощо» [26].*

Зміст *освітньої програми науково-педагогічного проєкту «Інтелект України»* спрямований на використанні таких інтерактивних вправ, як «Тонкі та товсті запитання», «Синтез думок», «Шість розумних капелюхів» «Ажурна пилка», «Виклик», «Броунівський рух», «Діалог», «Карусель», «Дерево припущень» тощо [23], які допомагають у подальшому дослідженні реалізовувати поставлені перед учнями завдання. Застосовуючи технологію ігрової діяльності, автори радять навчати в грі, а, впроваджуючи елементи технології розвивального навчання – застосовувати різноманітні види дискусій, зокрема: «Дебати у форматі Карла Поппера», «Метод прес», «Обери позицію», «Парламентські слухання», «Ток-шоу» та ін. [23].

Акцентовано увагу й на тому, що, здійснюючи освітній процес за цією програмою, розробники рекомендують використовувати в освітньому процесі та позаурочній діяльності елементи проєктної технології шляхом проведення низки *різноманітних проєктів, тренінгів*, зокрема «соціально-психологічних, тренінгів особистісного зростання», що, на погляд укладачів є «спрямовані на становлення учнів як суб'єктів успішної та щасливої життєдіяльності, *патріотів України, активних членів громадянського суспільства*, які сповідують традиційні й новітні демократичні цінності, ідеї позитивного мислення, а також здатні самостійно та критично мислити, працювати в команді, ефективно взаємодіяти з іншими людьми» [23].

Зауважуємо, що у межах окресленої проблеми ми також детально проаналізували *«Методичні рекомендації щодо реалізації природничої, громадянської та історичної, соціальної і здоров'язберезувальної освітніх*

галузей в інтегрованому курсі «Я досліджую світ» (4 клас)» стосовно змісту підручника «Я досліджую світ», авторками якого є Ірина Грущинська, Зоя Хитра та Ірина Дроб'язко, спроектованого відповідно до Типової освітньої програми, розробленої під керівництвом О. Я. Савченко [17].

У цьому документі зазначено, що «Типовою освітньою програмою інтегрованого курсу для 4 класу визначено особистісний поступ молодших школярів на основі формування цілісного образу світу в процесі засвоєння різних видів соціального досвіду, який охоплює систему інтегрованих знань про природу і суспільство, світоглядних орієнтацій, формування ключових компетентностей, необхідних для життя і продовження навчання, ціннісні орієнтації в різних сферах життєдіяльності та соціальної практики» [17].

Також акцентовано на тому, що важливе значення у «формуванні особистісного ставлення до об'єктів вивчення належить практико-орієнтованим проектам, які передбачають *дослідження культурної спадщини українського народу*, вивчення природи рідного краю, екологічних проблем, формують в учнів емоційно-ціннісне ставлення до природи» [17].

З цією метою рекомендовано залучати учнів 4 класу й до участі в «різноманітних творчих проектах, що створює умови для їхнього особистісного розвитку. Кінцевим продуктом творчого проекту можуть бути малюнки, журнал, газета, екологічний плакат, постер, збірка, колективний колаж, відеофільм, вечір, свято, вистава тощо» [17].

Важливе значення відіграють «спостереження і власні дослідження; творчі завдання, екологічні акції, дидактичні ігри; уроки, проведені у формі подорожі, усного журналу, репортажу з місця подій, святкування дня Землі. Такі форми проведення навчальних занять позитивно впливають на емоційну сферу дитини, сприяють розвитку її уяви, фантазії, мислення, концентрують їх увагу» [17]

У цьому документі зазначено, що *формування громадянської компетентності* в молодших школярів має здійснюватися в «поетапному засвоєнні ними єдності компонентів «Я – сім'я – школа – рідний край –

Україна – світ», що передбачає розкриття взаємодії людей у сім'ї, колективі, суспільстві, активні контакти дітей із соціальним оточенням, накопичення досвіду особистісного ставлення до системи цінностей демократичного суспільства» [17].

У цих Методичних рекомендаціях також зазначено: «Пріоритетну роль в організації освітньої діяльності молодших школярів необхідно надавати активним методам і формам, що ґрунтуються на демократичному стилі, сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи, творчості, розвивають уміння міркувати, аналізувати, ставити запитання, шукати власні відповіді, робити висновки» [17]. Ефективними є такі форми роботи, як «колективні, групові й індивідуальні творчі справи, використання проєктних, інтерактивних, інформаційно-комунікаційних технологій» тощо [17].

Важливим є «включення молодших школярів в активну пізнавальну, дослідницьку діяльність (оскільки об'єкти вивчення важливо сприймати безпосередньо), створення умов для самовираження, організації комунікативного спілкування, застосування в освітньому процесі елементів дискусії, що є ефективними засобами розвитку особистості, її громадянської позиції, формування в учнів цілісної картини світу» [17].

Ми також детально опрацювали *«Методичні рекомендації щодо роботи з підручником інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (4 клас) авторів І. В. Грущинської, З. М. Хитрої, І.І.Дробязко»*, в якому зазначено, що «особливістю підручника є тижнево-тематичний принцип побудови його змісту, який полягає в чіткій, методично обґрунтованій структурі кожного тижня, що об'єднує чотири уроки спільною темою. Це дає можливість щоразу раціонально й системно здійснювати глибоку інтеграцію різних освітніх галузей» [18]. Етапи уроку в текстах «виокремлюються словами-маркерами: «Пригадай» – етап актуалізації знань; «Поміркуй» – етап мотивації навчальної діяльності; «Розкажи! Порівняй» – етап засвоєння нових знань; «Назви власні приклади» – на етапі закріплення й застосування знань. Відтак, тижнево-тематичний підхід, системність викладу

дидактичних матеріалів і структурування текстів відповідно до різних видів уроків має допомогти вчителю проводити уроки методично грамотно й відповідно до вимог Нової української школи» [18].

У кінці кожного тематичного тижня подається рубрика «*Торбинка цікавих запитань*», яка слугує узагальненню й систематизації знань учнів. Варто зауважити, що у змісті цього підручника велика увага приділяється українознавчому спрямуванню шляхом тлумачення українських прислів'їв, загадок, приказок, мудрих народних висловлювань. *Українознавче наповнення підручника* міститься в основному як у текстовому, так і позатекстовому компонентах [18].

Як зазначається у Методичних рекомендаціях, на сторінках проаналізованого підручника системно пропонуються конкретні теми для проведення *театралізацій та інсценувань*, що допомагає учням «критично осмислювати життєві ситуації, самостійно складати діалоги між уявними діючими особами, визначаючи позитивні морально-етичні орієнтири» тощо [18].

Особлива увага надається в підручнику «питанням виховання в учнів *активної життєвої позиції у громадянській і соціально-культурній сферах їх життя*. Певним «ноу-хау» підручника для 4 класу є спосіб акцентування на ціннісних орієнтаціях дитини в різних сферах її життєдіяльності та соціальної практики» [18].

Зокрема, кожна із цих сторінок сконструйована «за однаковим алгоритмом і складається із таких рубрик: «Як я досягаю успіху?», «Мое гасло», «Є така наука: дізнаюся і обираю!», під час вивчення яких учні початкових класів ознайомлюються з переліком професій, які є дотичними до змісту відповідного розділу; і насамкінець рубрика, присвячена виконанню низки проєктів, в тому числі й такого, як «Спільно з дорослими виконую проєкт» [18].

Зауважуємо, що ці рекомендації є орієнтиром у здійсненні процесу виховання в учнів патріотичних якостей, що на сьогодні є особливо актуальним.

У контексті формування в молодших школярів громадянських та соціальних компетентностей на констатувальному етапі педагогічного експерименту ми також детально проаналізували навчально-методичні посібники й підручники, якими користуються учні початкової школи.

1.3. Аналіз навчально-методичного забезпечення з окресленої проблеми

Ми здійснили аналіз низки підручників, за якими здійснюється освітній процес початкової школи. Зокрема, це підручники з назвою *«Я досліджую світ»* авторів *О.Волощенко, О.Козак та Л.Остапченко, «Я досліджую світ» для 1 та 2 класів ЗЗСО, укладених групою науковців під керівництвом Олени Іщенко, О.Ващенко, К.Романенко, Л.Романенко, зошитів з друкованою основою «Я пізнаю світ» авторського колективу під керівництвом Ірини Гавриш та ін.*

Так, коротко зупинимося на *підручнику «Я досліджую світ» авторського складу О.Іщенко*. Зокрема, під час вивчення *теми «Спільнота»* учні 2 класу ознайомлюються із цим терміном, зміст якого автори цієї навчальної книги подають як «групу людей, яких щось об'єднує, і яка живе в одній країні, місті, селі чи на ті самій вулиці; чи дітей, які вчаться в одному класі чи відвідують той самий гурток; чи працівників одного підприємств та «друзів» в соціальних мережах» [32, с. 80].

Також учні дізнаються, що «члени спільноти можуть піклуватися про бездомних тварин і чистоту водойм, любити ту саму комп'ютерну гру і слухати ту саму музику» [32]. Представлений у підручнику малюнок свідчить про те, що люди одночасно можуть належати до різних спільнот, а український народ як велику спільноту людей «об'єднує мова, традиції, культура, спільна пам'ять про минуле, яке має назву «історія»» [32, с.80].

Учні розглядають вміщений авторами малюнок і відповідають на такі питання: «Членів яких спільнот зображено?», «Хто належить до кількох спільнот?» [32], а потім виконують завдання, яке полягає в тому, щоб «вибрати одну з представлених спільнот і розповісти про неї, пофантазувавши про їхнє життя, спільну мету» тощо [32]. У кінці уроку учням пропонується створити схему на тему «До яких спільнот я належу» [32].

Під час вивчення *теми «Вчимося працювати в групі»* учні розглядають малюнок і розмірковують, чому його автори вмістили під час опрацювання цієї теми.

Вміщений малюнок допомагає зрозуміти учням, що у майбутньому вони зможуть «працювати у великій компанії або на маленькому підприємстві, а можливо у них буде якась власна справа за умови, що у будь-якому разі необхідно буде співпрацювати з іншими людьми. Тому вже

сьогодні їм важливо вміти навчитися розподіляти обов'язки, вміти керувати і виконувати завдання, щоб йти разом до спільної мети» [32, с. 94].

На домашнє завдання учні отримують завдання розпитати у своїх батьків, як вони «взаємодіють з колегами по роботі, які риси характеру їм знадобляться для доброї співпраці» [32, с. 95]. Це завдання подане з рубрики «Педагогіка партнерства».

Детальний аналіз підручника «Я досліджую світ» вище зазначених авторів дозволяє стверджувати, що у його змісті під час вивчення цієї теми є вміщена цікава інформація з метою поглиблення знань учнів про обов'язки, які можуть мати члени спільноти. Зокрема на с. 92, що обов'язки в групі розподіляють таким чином: є «лідер, секретар, постачальник, контролер і доповідач часу [32].

Зокрема, функції лідера, як зазначають автори, полягають в тому, щоб стежити над якнайкращим виконанням своїх завдань іншими членами спільноти, секретаря – записувати всі ідеї та пропозиції; контролера часу – стежити, щоб група не відволікалась, контролювати, скільки часу залишається; доповідача – презентувати результати роботи групи та постановки запитань вчителю від групи, а постачальника – стежити, щоб у групі були папір, фарби, книжки та інші матеріали» [32].

Також, варто зауважити, що під час вивчення цієї теми авторами подано текст «Голосування», зміст якого подаємо нижче:

«Учителька сказала, що діти можуть пропонувати, кого вони хочуть бачити на тій чи іншій позиції. Можна також самому себе запропонувати, тобто стати «самовисуванцем».

Тарас захотів бути доповідачем. Діти записали на дошці всі пропозиції.

Неля зачитувала кожную пропозицію по черзі. Хто був «за», піднімали руки.. голоси підраховували і записували.

Коли двоє набрали однакову кількість голосів, оголосили другий тур» [32].

Також акцентуємо на *темі «Чи потрібні дружбі правила»*, зокрема на

тексті з назвою «СМС від друга»:

«У день народження Сергійко отримав СМС із привітанням і добрими словами. Це було повідомлення від Дениса., із яким він потоваришував у спортивному таборі влітку. Сергій пригадав, що так і не відповів на дзвінок, який пропустив під час тренування в футбольному клуб» [32, с.19]. «Хлопчик згадав спортивний табір, багаття вночі, сяйво річки та Дениса. Їхні вечірні розмови, кумедні витівки.....тоді мерщій набрав телефонний номер товариша і подякував за вітання... друзі домовилися зателефонувати один одному наступного дня» [32. С. 20].

З метою розкриття теми магістерської роботи з окреслення питання формування в учнів початкових класів громадянських та соціальних компетентностей ми детально *проаналізували підручник «Я досліджую світ»* авторів *О.Волощенко, О.Козак та Г.Остапенко* для учнів 4 класу закладів загальної середньої освіти, виданому у м.Києві, у 2019 р. із загальною кількістю сторінок – 144 [4].

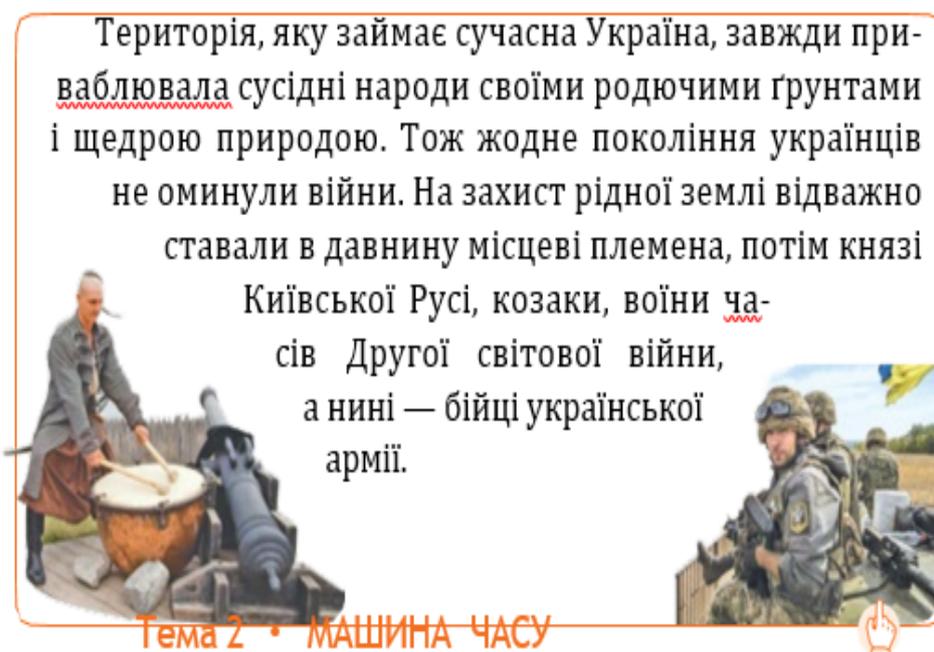
Так, зокрема ми детальніше зупиняємося на *розділі «Машина часу»*, зокрема його таких *темах, як «Чому важливо знати про своє минуле?»* та

«Як далеко в минуле ми можемо зазирнути?», вміщених на с. 40 – 48.

Так, на с. 44 вміщено текст про те, що бабуся дівчинки Мар'яни – професорка історії, часто повторює: «Без знання минулого не побудуєш майбутнього» [4]. Учням запропоновано пояснити, як вони розуміють цей вислів, після чого на дошці їм висвітлюється інформація із розкриттям змісту поняття «історія» як «науки, яка вивчає минуле людства, покладаючись на письмові та матеріальні свідчення про події. Ці знання допоможуть людям не повторювати помилок попередніх поколінь» [4, с. 44].

Учні також опрацьовують інформацію про те, що 14 жовтня є Днем захисника України, тому дуже важливо відзначати таке свято на державному рівні. Учні читають і розмірковують подану ним інформацію:

Територія, яку займає сучасна Україна, завжди приваблювала сусідні народи своїми родючими ґрунтами і щедрою природою. Тож жодне покоління українців не оминули війни. На захист рідної землі відважно ставали в давнину місцеві племена, потім князі Київської Русі, козаки, воїни часів Другої світової війни, а нині — бійці української армії.

Тема 2 • МАШИНА ЧАСУ

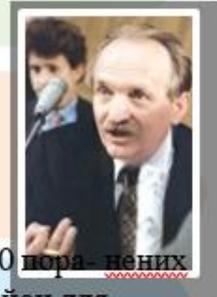
Зауважуємо, що під час вивчення цієї теми учні розглядають портрети відомих захисників і захисниць України й розмірковують, чому пам'ять про них передається від покоління до покоління та як, на їх думку, вчинки кожного з цих людей впливають на наше сьогодення [4].

Княгиня Ольга правила Київською Руссю понад 1000 років тому, зберігаючи мир серед войовничо налаштованих сусідів завдяки мудрій політиці.

Іван Мазепа вів успішні перемовини з багатьма правителями тогочасних держав, які допомогли вберегти Україну від руйнації 300 років тому.

В'ячеслав Чорновіл ініціював проголошення незалежності України 1991 року.

Яна Зінкевич — медик-доброволець, урятувала більше 200 поранених та організувала медичний батальйон для допомоги солдатам у наш час.

Також зазначаємо, що з поданої таблиці, яка є вміщена на с. 47, учні дізнаються, що «всесвітньо відомий хоровий диригент і композитор початку 20 ст. Олександр Кошиць народився в тому самому селі, що й вона. Дівчинка створила колаж про цього музиканта» [4]. Автори пропонують далі учням відповісти на таке питання: «З ким з українців захоплюєшся ти? Виконай творчу роботу про цю людину в техніці колажу» (С. 43).

Під час вивчення *теми «Як далеко в минуле ми можемо зазирнути?»* автори радять учням прочитати уривок вірша і дати відповідь, чи знаєш вони, хто його є авторкою: «Осінні дні Які прозорі далі В осінні дні ясні! Які яскраві далії, І роси як кришталі, І сяйва як у сні. Та хмарки в'ються мутно, І пташечки не чуть. Без пташечки так смутно... І тільки ледь-ледь чутно В'ялі листки падуть» [4].

Далі вміщено інформацію про українську дитячу поетесу, педагогиню, громадську діячку Марійку Підгірянку (Марію Ленерт Домбровську), і розглядають вміщений на С.45 портрет цієї славної українки:

Далі учням запропоновано описати ознаки осені, описані поетесою у вміщеному творі, подумати та розказати, чим приваблює їх осінь. А потім автори радять учням прочитати такий текст: «Повертаючись зі шкільного музею Марійки Підгірянки, Олег помітив на сходах наклейки і вирішив дібрати слова – різні частини мови, які характеризують постать поетеси та її творчість. Радять навести власні приклади таких слів» [4]. Учні також дізнаються, що «експозиції музею зібрано особисті речі та документи Марійки Підгірянки. А на стіні висить ось така картина. Про які деталі життя та особливості характеру поетеси вона розповідає? Що ти можеш дізнатися про суспільство того часу, дивлячись на неї?» [4]. Автори пропонують учням у парах розказати, які враження від відвідин кімнати-музею Юстина вирішила описати у шкільному блозі.

Також учням запропоновано відвідати музеї, який функціонують у найближчих навчальних закладах та один із вибраних експонатів описати за таким поданим авторами планом: «Що це за річ? Про які події минулого вона розповідає? Скільки років тому люди використовували цю річ?» [4, с. 45)]. Вартими уваги є вміщена на с. 45 таблиці із вміщеними роками й століттями:

Роки і століття

1–100 роки	801–900 роки	901–1000 роки	1001–1100 роки	1901–2000 роки
1 ст.	9 ст.	10 ст.	11 ст.	20 ст.

Також акцентуємо й на *темах* «*Які традиції українців ми хочемо продовжити в майбутньому?*» та «*Які традиції українців ми хочемо продовжити в майбутньому?*», вміщених на с. 64 – 68.

Так, наприклад, на початку уроку учні ознайомлюються з терміном «традиції» як «звичаями, поглядами, нормами поведінки, що передаються від покоління до покоління» [4]. Потім вони виконують завдання в групах – створити разом книжку «Звичаї українського народу» за таким планом: «Визначте, про які традиції ви напишете. Оформіть кожен свою сторінку: напишіть текст, додайте фото чи малюнок. Презентуйте свої сторінки в групі. Разом виготовте обкладинку для книжки. З'єднайте всі аркуші та обкладинку» [4].

Також учні отримують ще одне завдання – показати фотографії, на яких відображені традиції їх родини та тих, які вміщені на поданих нижче світлинах:

У парах та групах учні з'ясовують, які традиції передаються з покоління в покоління у їх родині, а потім приступають до наступного

завдання, яке свідчить про давнє українське мистецтво – вишивання, яке популярне й сьогодні. З цією метою учням запропоновано продовжити цю традицію, повправлявшись у вишиванні хрестиком, процес якого подано на малюнку нижче (С. 69)

Як бачимо, у цьому підручнику є лише незначна кількість матеріалу, зміст якого може в учнів формувати громадянські та соціальні компетентності.

Акцентуємо й на тому, що ми проаналізували також й *підручник «Я досліджую світ» авторів Тетяни Гільберг, Світлани Тарнавської та Ніни Павич.*

Зауважуємо, що цей підручник є представлений у двох частинах, виданому у м. Києві видавництвом «Гене́за» у 2021 р. із загальною кількістю сторінок – 160 [5]. У межах окресленої проблеми ми натрапляємо та детально аналізуємо *розділ «Подорожуємо Україною»*, розглядаємо такі *теми, як «Ми – громадяни України», «Про великі права маленької дитини»*, а також *розділі «Культурна спадщина України»*, зокрема *темах – «Що ми знаємо про свою історію», «Славетні творці Української держави», «Де шукати скарби України»* та на такому проєкті, як «Рукотворні скам'янілості» й аплікації на тему «Соняшники». Детальніше зупинимося на їх аналізі.

Так, під час вивчення *теми «Ми – громадяни України»* учням *пропонується дати відповідь на такі питання: «Хто є громадянами України?», «Чи є діти громадянами?», «Що означає бути справжнім громадянином України?», «Які обов'язки є у шкільній громаді?», «Чи знають вони, що Україна є незалежною суверенною державою, має державні кордони, мову, символи, валюту, армію та владу?»* [5].

Потім учні читають такий текст: «У деяких країнах світу влада належить одній людині – монарху та передається у спадок – від батьків до дітей. У більшості ж країн верховною владою є народ. Такі країни називаються демократичними. Цінності свободи та поваги до прав людини, за лагодження конфліктів між людьми без насильства, досягнення рівності між людьми, періодичні вибори представників парламенту та президента шляхом голосування є важливими елементами демократії. Україна є демократичною країною» [5]. «Український народ зазнав чимало зазіхань на свою землю. Боротьба за свою свободу та незалежність виховала в українцях характерну рису – волелюбність. Саме завдяки цьому в часи козацтва ще в кінці 16-го століття на землях України впроваджувалася демократія» [5].

Після того учням пропонується термін *«демократія»*, яке, як зазначено у підручнику, яке походить від грецького *«демос»*, що означає народ, і *«кратос»*, що означає «правити» [5].

Учні вивчають термін, осмислюють зміст цього поняття і роздумують, якими мають бути громадяни України та що вони повинні знати й вміти з цього приводу:

Громадяни України!

Зазначаємо, що вміщений схематичний малюнок допомагає учням зрозуміти, що означає бути справжнім громадянином держави («справжній громадянин України – це той, хто з повагою ставиться до оточуючих, піклується про місцевість, у якій проживає, дбає про чистоту у громадському транспорті, на подвір’ї, зупинці чи в під’їзді» [5]).

Далі учитель також допомагає учням усвідомити вислів «громадянин світу» та відповісти на низку запропонованих укладачами підручника питаннях: «Чи можна бути громадянином України та одночасно

громадянином світу?», «Що разом можна зробити для того, щоб рідна країна утвердилась у світі?» [5].

Представник рубрики «Подумай» пропонує обрати серед вміщених речень-пропозицій, що є важливим для того, щоб стати громадянином України: «Народитися в Україні. Мати батьків-українців. Розмовляти українською мовою. Дотримуватися українських традицій. Поважати українську культуру. Мати українське громадянство. Відзначати державні свята. Не порушувати закони та права інших людей. Брати участь у громадському житті свого краю, своєї школи» [5].

А представник рубрики «Виконай» пропонує створити «альбом, портфоліо, написати есе або облаштувати тематичну виставку «Ми – громадяни України» (за вибором), використовуючи в роботі зображення символів, листівки, світлини» [5].

У рубриці «Перевірємо себе» автори вмістили такі запитання-завдання: «Кому належить влада в Україні?», «Пригадайте, хто є главою нашої держави», «Від яких слів походить «демократія»?», «Що об'єднує громадян України?» [5]. Також автори радять учням продовжити таке речення: «Я зрозумів/зрозуміла, що...», після чого читають зміст поданого ними тексту: «Україна – демократична держава, у якій усі люди рівні та мають однакові права. Шляхом виборів громадяни України обирають свій

парламент та президента, приймають важливі для країни рішення. Громадяни країни сповідують цінності свободи та поваги до відмінностей між людьми» [5].

«Рубрика «Чи знаєте ви, що...» ознайомлює учнів про те, що «Запорізька Січ – суспільна та військова організація українського козацтва – вважається одним з перших демократичних устроїв у світі» [5]. Учні задумуються про «великі права маленької дитини, які права та обов'язки мають діти, навіщо нам знати свої права та обов'язки, чим права відрізняються від обов'язків, наводять приклади прав, якими вони користуються в повсякденному житті, чим схожі й чим відрізняються права доросло людини та дитини» [5].

В кінці вивчення цієї теми учні читають такий текст: «Життя кожного громадянина держави визначається законами та правилами. А громадянство передбачає неухильне дотримання прав громадян України та виконання ними своїх обов'язків. Повага до прав і свобод інших людей допомагає нам усім почуватися захищеними. Права людини тісно пов'язані з її потребами» [5].

Далі учні встановлюють відповідність між потребами та правами людини, користуючись вміщеною авторами таблицею:

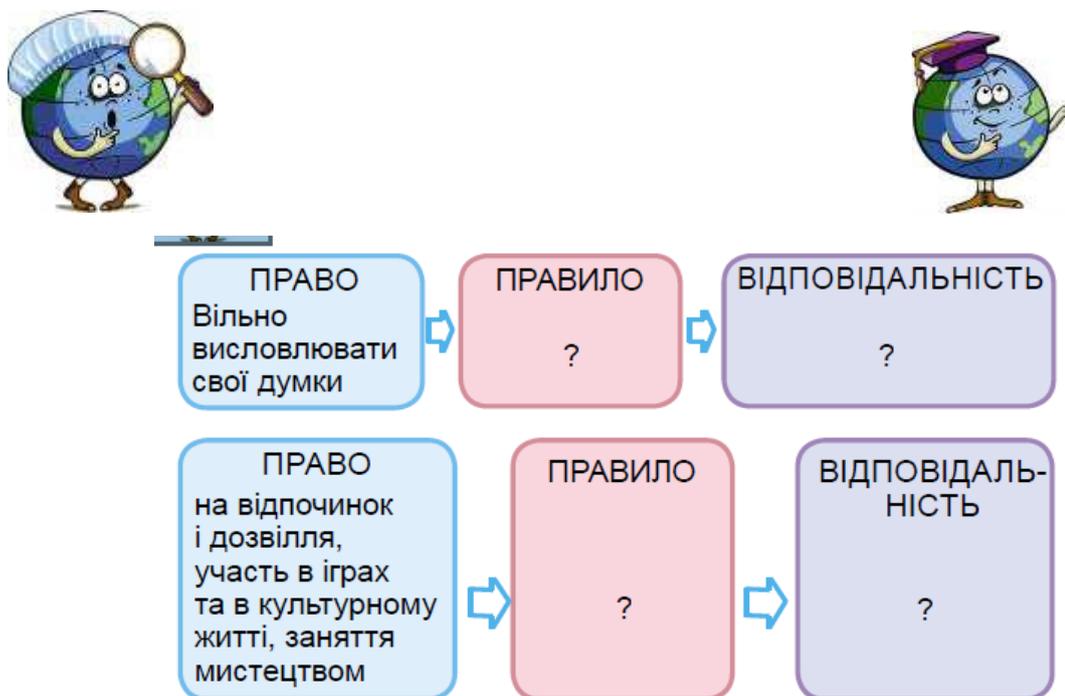
ПОТРЕБИ ЛЮДИНИ	ПРАВА ЛЮДИНИ
Бути громадянином своєї країни	Право на працю, на вільний вибір професії
Мати родину, одружитись і створити сім'ю в дорослому віці	Право чоловіків і жінок, які досягли шлюбного віку, брати шлюб та створювати сім'ю
Заробляти гроші, обираючи роботу за бажанням	Право на громадянство

Учні усвідомлюють, що «щасливе життя дітей залежить не тільки від родини, а й від того, як «дорослі та держава піклуються про них. Закони, що ухвалює держава, мають охороняти дітей. ООН (Організація Об'єднаних Націй) у Загальній декларації прав людини проголосила, що діти мають право на особливий захист, піклування й допомогу. Права дітей зафіксовано в Конвенції ООН про права дитини» [5].

Про права, відповідні правила та відповідальність за дотримання їх учні дізнаються з поданої авторами малюнка-таблиці:

Далі у групах учні продовжують за зразком «ланцюжок» взаємозв'язків.

Учні отримують завдання проаналізувати ситуації та встановити, чи були порушені права людини: «Батьки саборнили Олесі після закінчення школи вступати до вищого навчального закладу, який вона обрала:

- четвертокласник Тарас питає дозволу у своїх батьків, щоб запросити однокласників додому;

- люди на інвалідних візках не можуть відвідувати театр, оскільки біля входу в театр відсутній пандус» [5].

Потім учнів запам'ятовують такі **правила**: «Якщо порушуються ваші права, ви можете звернутися до батьків або дорослих, яким ви довіряєте, до вчителів, психологів та адміністрації вашої школи; також самостійно звернутися до поліції, на Національну дитячу гарячу лінію, до інших служб у справах дітей. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона до сягла 14 років» [5]:

Учням також пропонують дізнатися, чи є у селі/місті служби у справах дітей та їхні номери телефонів, пригадати ситуацію, коли було порушено ваше або чийсь право, як вони почувалися, яких заходів потрібно ужили, чи вдалося розв'язати проблему, як це – жити гідно, що таке людська гідність» [5].

Учні вивчають термін «гідність» як усвідомлення людиною своєї цінності як особистості, самоповага, воно є одним з ключових понять Конституції України. У ній, зокрема, гідність визнано однією з «найвищих соціальних цінностей», задекларовано, що «усі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах» і що «кожен має право на повагу до його гідності. 21 листопада ми щороку відзначаємо *День Гідності та Свободи* на знак утвердження в Україні ідеалів свободи та демократії [5].

Учні розглядають світлини, автори пропонують подумати, що відчувають люди, чим їхні почуття відрізняються, чим подібні й чим відрізняються ситуації, зображені на фото і подумати, у якій з них порушуються права людини:

Далі запропонована учням рубрика «Перевіряємо себе» за допомогою вміщених запитань: «Чи можна відібрати в людини будь-яке право?», «Що ви дізналися про права дітей?», «Яких сфер життя вони стосуються?», «Чому особливо важливо захищати права дітей?», «Які права для учнів найважливіші?», «Навіщо потрібні шкільні правила?», «Який досвід застосування прав дітей ви мали?», «Продовжте речення: «Мене на уроці здивувало...» [5].

Учні роблять висновок, що «В основі всіх прав людини лежить людська гідність і рівність. Права однакові для всіх людей в усьому світі. Усі права важливі. Діти мають право на піклування та захист. Їхні права захищає важливий міжнародний документ – Конвенція ООН про права дитини. Відстоюючи власні права, не порушуйте прав інших» [5]. На кінець уроку з'ясовують, чи знаєте вони, що у різних країнах світу 1 червня відзначається День захисту дітей, або День дітей. В Україні щороку цього дня святкують Міжнародний день захисту дітей» [5].

Отже, як бачимо, автори проаналізованого навчально-методичного забезпечення подбали про низку цікавих завдань, пов'язаних із формуванням громадянських та соціальних компетентностей, окремі з них ми використали на наступному етапі експерименту – формувальному.

РОЗДІЛ ІІ. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Методика проведення констатувального та формувального етапів дослідження

З метою формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів в освітньому процесі ЗЗСО, зокрема позаурочній діяльності, на формувальному етапі педагогічного дослідження ми використовували низку форм та методів та перевірили їх ефективність на третьому етапі – контрольному. Цей спектр роботи ми виконували з 4-А та 4-Б класом Стрийської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 11 Стрийської ОТГ Львівської області.

Зазначаємо, що в експерименті взагалі взяло участь 47 учнів. 4-Б клас був експериментальний (27 учнів), в той час, як 4-А клас, у якому навчалося 20 учнів – контрольний. В контрольному класі, здійснюючи позаурочну діяльність, такі форми та методи не використовували. в той час, як в експериментальному класі вони були прерогативними.

Також зауважуємо, що у ході проведення засідання Педагогічної спільноти, яке проходило на базі цього освітнього закладу, ми провели інтерв'ювання з учителями початкових класів з метою з'ясувати, яким чином вони формують в учнів громадянські та соціальні компетентності і чи можуть вони поділитися найбільш ефективними та цікавими їх формами й методами.

Нами було з'ясовано, що сьогодні учителі початкових класів частково ознайомлені з елементами технологій, спрямованих на формування ключових компетентностей, зокрема й технологією формування інноваційності та громадянських й соціальних компетентностей, які охоплюють технологію формування учнівського колективу, технологію колективного творчого виховання та технологію успішної діяльності як соціально-виховну.

Ми також з'ясували, що з методикою проведення форм та методів цих технологій учителі початкових класів мають можливість ознайомлюватися в процесі проходження різноманітних як офлай-, так і онлайн-вебінарів, семінарів, тренінгів та майстер-класів, низку практичних порад та рекомендацій вони отримують від сучасних учителів-практиків, учителів-методистів, від колег по роботі, які активно діляться досвідом. Більша частина учителів є обізнаною з формами та методами цих технологій, оскільки вони проходили курси підвищення кваліфікації при Центрі довузівської підготовки та післядипломної освіти, який функціонує в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка.

Нами також було з'ясовано, що серед респондентів – 27 учителів використовують як в урочній, так і позаурочній діяльності окремі елементи цих наприклад технології формування учнівського колективу, однак вони застосовуються фрагментарно, несистематично, непослідовно. На питання «На які сайти заходите з метою використання форм та методів технології формування учнівського колективу та соціально-виховної технології організації успішної діяльності?», 48,1 % з них стверджувала, що переважно користується Інтернет-ресурсами, оскільки в методичній літературі, яка знаходиться у шкільних бібліотеках, її практично немає; 18,5 % учителів користуються власною домашньою бібліотечкою.

Зазначаємо, що, втілюючи низку завдань, які ми ставили під час написання магістерського дослідження, в експериментальному класі ми створили спеціальні куточки – «осередки», в яких проводили ранкові зустрічі із використанням елементів досліджуваних технологій. У цьому плані нам знадобилися такі методи, як «Автопортрет», «Комплімент», «Сімейні історії» тощо, зміст методики проведення яких ми знайшли в навчально-методичному посібнику під назвою «Освітні технології у початковій школі», укладеним Олександром Янкович та Іриною Кузьмою, окремі з них ми використовували з учнями експериментального класу.

Так, наприклад, на першому етапі нам особливо пригодилося запропонована науковцями вправа «Пізнай мене і зрозумій мене» [28]. На другому етапі ми провели батьківські збори, створили портрет класу шляхом використання такого методу, як «Павутиння» та провели «Екскурсія старими вулицями міста Стрий». Після цього учні обговорювали свої враження від побаченого, а вдома писали твори-есе. На третьому етапі ми ставили завдання сформувати емоційно-вольову та інтелектуальну єдність класу, провівши Класні години з використанням таких методичних прийомів, як «Подаруй усмішку» та «Таємні нерозкриті таланти». А на четвертому етапі «Пурпурове вітрило» ми розкривали учням головний принцип, якого потрібно дотримуватися в колективі як учнівській спільноті – «один за всіх і всі за одного» [28]. Тоді на п'ятому етапі ефективними формами роботи стали методи «Знайди собі однодумців під час подорожей» та «Допоможи здійснити мрію», які проводилися нами у формі тренінгів [2; 12].

Зазначаємо, що, проводячи ранкові зустрічі, ми зосереджували увагу на розвиток демократичних цінностей у спільноті шляхом проведення спільних ігор для створення відчуття в учнів бути відповідальним членом учнівської спільноти. З цією метою ми добирали різноманітні завдання на передбачення дії та руху, декламуванні віршів, використанні музики, розучуванні пісень чи хореографічних рухів.

Зауважуємо, що важливу роль відігравав метод «Скриньки запитань», під час проведення якого кожен учень експериментального класу мав можливість побувати в кріслі автора, на якому він висловлював все, що його хвилювало чи дивувало. Учні, таким чином, розповідали цікаві зворушливі історії, презентували свої малюнки, ділилися враженнями від своїх кольорових снів, розказували дотепні жарти-гуморески тощо.

Зауважуємо, що спільно з батьками нами була виготовлена «чарівна торбинка» як «помічник» для справедливого утворення ранкового кола. Метою проведення таких вправ було створювати атмосферу довіри і взаємопорозуміння, розкривати внутрішній світ дітей. Особливо ефективними

виявилися такі вправи, як «Вдома мене називають так...», «Я уявляю себе...», «Хочу тебе привітати і долонькою помахати», «У мене є хобі», «Я – сонячний промінчик класу», «Я дарую гарний настрій» та ін.

Ми також з учнями проводили гру «Компліменти» та такі вправи, як «Снігова куля», «Продовжіть речення». Наприклад, ми пропонували учасникам продовжити такі речення: «У людях я найбільше ціную те...», «Я пишаюся тим, що...», «Я вважаю, що мій друг сказав би про мене таке...». Або вправи-перевтілення («Якби я був...»). Учні сподобалося відчувати себе, наприклад новорічним подарунком, природним явищем (наприклад веселкою, деревом, квіткою, листочком, лісом, домашньою тваринкою...).

У ході проведення «Ранкової зустрічі у колі друзів» ми скористалися доробками сучасного науковця Тетяни Алексєєвої під час проведення нами в школі кольорового тижня. Так, наприклад, у день, що символізував жовтий колір, ранкову зустріч ми провели під *назвою «День починається з добра»*. Учні брали участь у таких іграх, як «Жовтий ланцюжок», «Магніт», вони зачитаували притчу «Про дружбу і любов», на змісті якої ми провели бесіду про те, чи згодні вони з думкою автора: «Навчимося писати образи на піску і викарбовувати радості на камені»? Потім учні утворювали коло, тримаючи в руках клубочок ниток, і перекидали його один одному з такими словами: «Я думаю...», «Я хочу...», «Я вважаю...» [28].

Акцентуємо на тому, що на кольоровому тижні ми також провели ранкову зустріч на *тему «Дружні стосунки»* з метою формування в них уявлення про дружбу та розвиток дружніх стосунків й почуття взаємодопомоги.

Зауважуємо, що у ході проведення *бесіди з учнями* ми з'ясували, що їм сподобалися проведені ранкові зустрічі, від них вони отримували моральне задоволення. Це стало поштовхом до проведення *сократівських бесід*, під час проведення яких важливу роль зіграли такі питання:

- Хто отримує більше задоволення: той, кому роблять добро, чи той, хто його робить?;

- Що краще: синиця в руці чи журавель у небі?

- Чи позбавляє дисципліна свободи?
- Чи добре живеться тому, у кого є все, що він хоче?
- Ми живемо для того, щоб їсти, чи їмо для того, щоб жити?

На початку сократівської бесіди ми провели розминку, а з метою створення гарного настрою ми пропонували учням жартівливі вправи. Коли емоційна напруга досягала найвищого рівня, ми бесіду завершували, щоб учні не перевтомлювалися. Найкращим варіантом фіналу були письмові твори-есе про свою думку з обговорюваної проблеми.

Зауважуємо, що нами було з'ясовано, що такий вид бесід, як Сократівська, їх не потрібно проводити часто, однак регулярно, оскільки це сприяє виробленню в учнів вміння аналізувати важливі життєві проблеми, а відтак – формуватиме в них життєві компетентності, необхідні їм для подальшого успішного життя. Також зауважуємо, що такі бесіди доцільно проводити на фоні музики, демонстрації репродукцій картин чи фрагментів творів художньої літератури.

Також цікаво, на наш погляд, було проведено ранкову зустріч на *тему «Веселкове життя»*, метою проведення якої було виховувати в учнів почуття патріотизму, колективу та отримання задоволення від колективних творчих справ. Так, під час проведення «Вітання» ми залучали учнів до бесіди про Україну, а потім до проведення гри «Чарівний мішечок»: учні витягували запитання і давали відповіді («Якого кольору українським прапор?», «Що означають кольори на прапорі?», «Які народні символи України ви знаєте та якого вони кольору?», «Які державні символи України?», «Що означає Герб України?», «Хто автор Гімну України?», «Хто написав музику до Гімну України?», «Коли ми святкуємо День українського правора?», «Коли святкуємо День народження нашої незалежної України?» та ін [12].

Зауважуємо що цю роботу з виховання в учнів почуття патріотизму ми провели *виховну годину «Моя Батьківщина – Україна», виховний захід «Український рушник», годину спілкування «Мова наша калинова»*. Також

нами було проведено виховну годину-гру *«Права дітей»*, виховну годину-презентацію *«Подорож країною прав та обов'язків»*. Також з метою виховання в учнів низки моральних якостей нами було залучено учнів до бесіди про важливість професії батьків.

Зауважуємо, що з метою виховання в учнів поваги до історичного минулого українського народу, його культури, традицій та звичаїв ми також провели *класну годину «Славетні люди Стрийщини»* та *міжпредметний проєкт «А вже весна...»*, в процесі якого в учнів формувалися життєві компетентності, розвивалося вміння проводити пошукову роботу, виховувалася любов до природи, повага до українських традицій, гордість за Україну, а в цілому такі заходи допомагали зростати справжніми патріотами свого рідного краю, своєї Батьківщини.

Також акцентуємо на тому, що з учнями експериментальної групи ми провели *еколого-патріотична гру «Паросток»*, метою якої було формувати екологічне мислення та екологічну культуру; виховувати громадянина-патріота України, відповідального за свою Вітчизну та природу як національне багатство, формувати відчуття приналежності до України, усвідомлення себе українцем, почуття особистої відповідальності за долю держави та українського народу; виховувати почуття патріотизму та національної свідомості, любов до Батьківщини. Зазначаємо, що такий захід проводився шляхом створених зупинок-локацій, а саме: Зупинка №1 «Географічна», Зупинка №2 «Природничка», Зупинка №3 «Патріотична», Зупинка №4 «Екологічна» та Зупинка №5 «Берегиня».

Акцентуємо й на тому, що на формувальному етапі нашого експерименту нами було проведено екскурсії у музеї.

Так, наприклад, 28 жовтня 2025 року ми з учнями експериментального класу відвідали Історичний відділ музею «Дрогобиччина». Під час екскурсії, яку провела провідний спеціаліст музею Марія Головкевич, учні мали можливість ознайомитися з низкою музейних експонатів, вміщених у залах цього культурно-освітнього закладу, а саме: експонатами, пов'язаними з

історією розвитку людства (пам'ятками палеоліту та неоліту), історією розвитку Карпатського регіону з часів Галицько-Волинського князівства (історичними постатями Ярослава Мудрого, Романа Мстиславовича, Данила Галицького), історією Дрогобича (постаттю Юрія Котермака) та історією розвитку сільського господарства Дрогобиччини (знаряддями ручної праці – молотарками, ручними стопами, кам'яними жорнами тощо).

Учні також мали змогу побачити зразки автентичної зброї з часів боротьби Українського козацтва за незалежність Української держави та воєнними артефактами – рештками сучасної зброї, переданої працівникам музею нацгвардійцями та воїнами військових частин Збройних Сил України. Майбутні педагоги також відвідали меморіальну кімнату Андрея Мельника, зали з меморіальними дошками Євгена Коновальця та Героїв Небесної Сотні, які знаходяться на другому поверсі музею.

В кінці учні подякували працівникам музею за цікаву екскурсію, на якій вони збагатилися пізнавально, морально, патріотично, усвідомивши, що «хто не знає свого минулого, не вартий свого майбутнього».

2.2. Методика проведення контрольного етапу дослідження

На *контрольному етапі* нами було проведено *заняття-КВК та цілу низку вікторин та патріотичну тему*, до яких залучалися учні як експериментального, так і контрольного класів. Зазначаємо, що на таких формах роботи ми проводили змагання з урізноманітненням завдань із використанням елементів технологій формування інноваційності та громадянських і соціальних компетентностей.

Зауважуємо, що результативними стали проведені нами позакласні заходи, зокрема *захід*, який проходив під *назвою «Ми вміємо товаришувати»*. Учні експериментального класу на цьому заході були активними у різних видах діяльності, вони швидко давали відповіді на питання, робили правильні та аргументовані висновки. Різноманітні ігрові вправи із використанням кольорових пальчиків ми використовували й під час проведення *змагання на*

тему «Дружба – то велика сила», на якому учні експериментального класу теж продемонстрували свою активність та ерудованість.

Зауважуємо, що на одному з проведення виховних заходів ми запропонували учням цікаве завдання – удосконалити свій «портрет». З цією метою нам добре прислужилася образотворча наочність, якою ми скористалися завдяки доробкам сучасних науковців Олександри Янкович та Ірини Кузьми. Цей схематичний малюнок наводимо нижче:

На основі отриманих «портретів» ми зробили висновок про те, що учні експериментального класу були більш обізнані з інформацією про дружні стосунки, усвідомлюючи почуття дружби, цінуючи у житті добро та вміння радіти за успіхи інших.

Отже, порівняння результатів засвоєння молодшими школярами знань в експериментальному і контрольному класах засвідчують, що розроблена нами

методика на процес формування в учнів громадянських та соціальних компетентностей була позитивною, виявилася ефективною з метою застосування та належного покращення результативності їх навчання в освітньому процесі, зокрема позаурочної діяльності.

Підсумовуючи, наголошуємо на розроблених нами **методичних рекомендаціях**, якими можуть скористатися учителі початкових класів з окресленої проблеми.

Для формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів у позаурочній діяльності необхідно активно залучати молодших школярів до соціальних подій, формування ціннісного ставлення до себе, до інших та Батьківщини через усвідомлення прав та обов'язків, різноманітну ігрову діяльність та розвиток в них комунікативних навичок. Важливо створювати умови для спілкування та взаємодії в команді, реалізації особистісного потенціалу, а також формувати уявлення про правила поведінки в соціумі.

З метою організації позаурочної діяльності вважаємо проводити такі форми організації позаурочної діяльності та використання в них цілої низки методів та методичних прийомів, а саме:

- **створення проєктів** шляхом залучення учнів до покращення спільного життя в учнівському, громадському колективі чи родині;

- **проведення семінарів, тренінгів, дискусій**, під час яких учні вчаться висловлювати свою думку, набувають навичок слухати інших та спільно в парі/групі як створеній команді вирішувати проблеми;

- **залучення учнів до ігрової діяльності**, зокрема рольових ігор для «приміряння» на себе різних ролей та розуміння їх прав та обов'язків;

- **формування ціннісного ставлення** шляхом навчання учнів цінувати власні досягнення, дотримуватися прав та обов'язків, а також заохочення їх до виявлення поваги та толерантності до інших;

- **виховання любові до Батьківщини** через знайомство з її історією, культурою та народними звичаями, обрядами та традиціями.

Також зауважуємо, що з метою формування та розвитку **соціальної компетентності** необхідно здійснювати такі дії:

- **постійно комунікувати**, висловлюючи свої думки, налагоджуючи контакти та співпрацюючи в команді;

- **взаємодіяти** з метою створювати умови для взаємодії в різних соціальних ситуаціях, коли учні навчаються розуміти, як їхні дії можуть впливати на інших;

- **здійснення соціальної адаптації**, щоб допомогти учням адаптуватися до нових соціальних умов та зрозуміти правила поведінки в суспільстві та соціумі.

З метою формування та розвитку **громадянських компетентностей** необхідно здійснювати такі дії:

- **дотримуватися активної громадянської позиції** з метою стимулювати учнів проявляти активну позицію в соціальних подіях, брати участь у громадській діяльності;

- **розуміти правила** для формування усвідомленого створення міжособистісної взаємодії в реальному повсякденному житті, уявлення про права та обов'язки дитини в сім'ї, громади та суспільства;

- **забезпечувати умови для реалізації потенціалу** шляхом створення доброзичливої атмосфери, позитивного середовища, в якому учні можуть вільно висловлювати свої думки та почуття;

- **врахувати індивідуальні потреби**, щоб звернути увагу на індивідуальні потреби та інтереси кожного учня як члена учнівської спільноти;

- **використовувати сучасні методи**, які сприяють формуванню ключових компетентностей, зокрема, шляхом інтеграції громадянської та соціальної компетентностей.

Вважаємо, що розроблені нами методичні рекомендації можуть добре прислужитися учителям початкових класів з метою ефективного здійснення освітнього процесу, зокрема проведення позаурочної діяльності з учнями з метою формування в них соціальних та громадянських компетентностей в умовах реалізації ідей Нової української школи.

ВИСНОВКИ

Сьогодні кожен заклад загальної середньої освіти, зокрема й початкова школа, має бути тим фундаментом, на якому базується вся система громадянського виховання школярів, а саме формуванні в них любові до України в цілому та рідного краю зокрема. Тому в шкільному колективі як учнівській спільноті сьогодні мають створюватися найсприятливіші умови для активної участі учнів в подальшому суспільному житті, визначенні особливості їх громадської позиції та майбутньої професійної діяльності.

У першому розділі нами розкрито проблему формування громадянських та соціальних компетентностей в освітньому процесі ЗЗСО як психолого-педагогічну, подано поняттєво-категоріальний тезаурус, зокрема «громадянськість», «громадянське виховання», «компетентність», «громадянська компетентність», «соціальна компетентність» та ін., а також висвітлено роль і місце процесу формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів в освітньому процесі початкової школи, зокрема здійснення з ними позаурочної діяльності.

Також акцентовано на ролі вчителя початкових класів у передачі молодшим школярам любові до української пісні, казки, легенди, історії, здобутків культури як споконвічних духовних національних цінностей і зроблено висновок, що окреслені форми та методи проведення дозвілля, які проводяться в позаурочний час, надають можливість учням усвідомити себе особистістю, індивідуальністю, допомагають самостверджуватися, розвивати інтереси та здібності, усвідомлювати себе частиною колективних учнівських спільнот.

У цьому розділі проаналізовано нормативно-правові документи з окресленої проблеми, зокрема Державний стандарт початкової освіти, навчальні програми «НУШ», освітню програму науково-педагогічного проєкту «Інтелект України», «Методичні рекомендації щодо реалізації природничої, громадянської та історичної, соціальної і здоров'язбережувальної освітніх галузей в інтегрованому курсі «Я досліджую світ» (4 клас)», «Методичні

рекомендації щодо роботи з підручником інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (4 клас) авторів І. Грущинської, З. Хитрої, І. Дроб'язко, підручники «Я досліджую світ» для 1 та 2 класів ЗЗСО, укладених групою науковців під керівництвом Олени Іщенко, О. Ващенко, К. Романенко, Л. Романенко, підручник «Я досліджую світ» авторів О. Волощенко, О. Козак та Г. Остапченко та підручник «Я досліджую світ» авторів Т. Гільберг, С. Тарнавської та Н. Павич і зроблено висновок, що розробники та автори добре подбали про низку цікавих завдань, пов'язаних з формуванням громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів, окремі з них використано на формувальному етапі педагогічного експерименту.

У другому розділі презентовано методика проведення констатувального, формувального та контрольного етапів дослідження, які проводилися на базі Стрийської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 11 Стрийської ОТГ Львівської області. В експерименті взяло участь 47 учнів: 4-Б клас був експериментальний (27 учнів), в той час, як 4-А клас, у якому навчалося 20 учнів, – контрольний. На формувальному етапі з учнями експериментального класу було проведено низку заходів із використанням різноманітних традиційних та інноваційних методів, в той час, як в контрольному класі такі заходи не проводилися.

На контрольному етапі експерименту доведено, що методика на процес формування в учнів громадянських та соціальних компетентностей була позитивною, виявилася ефективною з метою застосування та належного покращення результативності їх навчання в освітньому процесі, зокрема позаурочної діяльності. З цією метою нами розроблено методичні рекомендації, які, на наш погляд, є вартісними і ними можуть скористатися учителі початкових класів для ефективного здійснення освітнього процесу, зокрема проведення позаурочної діяльності з учнями з метою формування в них соціальних та громадянських компетентностей в умовах реалізації ідей Нової української школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник. Київ: Либідь, 2008. 848 с.
2. Бібік Н.М. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. Київ: К.І.С., 2004. С.47.
3. Блог сучасного керівника Придави О.В. Формування успішної особистості учнів в умовах компетентнісно-орієнтованого навчання. Навчання і виховання успіхом. URL: <https://naurok.com.ua/formuvannya-uspishno-osobistosti-uchniv-v-umovah-kompetentisno-orientovanog>
4. Волощенко О., Козак О., Остапченко Г. Я досліджую світ: підручник для учнів 4 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: «Генеза», 2019. 144 с.
5. Гільберг Т., Тарнавська С., Павич Н. Я досліджую світ: підручник у двох ч. Київ: Генеза, 2021. Ч.2. 160 с.
6. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. С.170 – 171.
7. Державний стандарт початкової освіти. URL: <http://nus.org.ua/articles/uryad-zatverdyy-novuj-standart-pochatkovoyi-osvity-shho-tse-oznachaye/>
8. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки планів і програм проекту «Громадянська освіта –Україна»). *Історія в школах України..* 2006. С.10.
9. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
10. Ковальчук І.П. Шляхи формування громадянської компетентності молодшого школяра в сучасній освіті крізь призму педагогічних ідей В.О.Сухомлинського. URL: <https://cmsps.edukit.kr.ua/Files/.../Ковальчук%20І.П.>
11. Концепція громадянського виховання в умовах розвитку української державності. URL: <https://archive.khpg.org/osvita/index.php?id=976002302>
12. Концепція Нова українська школа. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkol>.

13. Кравченко Л.В. Формування громадянської компетентності молодших школярів». URL: <http://teacher.at.ua/publ>
14. Максимюк С.П. Педагогіка. URL: http://pidruchniki.ws/14990528/pedagogika/zmist_pozaurochnoyi_pozashkilnoyi_vihovnoyi_roboti.
15. Мельничук Л.Б. Зміст, форми та методи формування громадянських позицій молодших школярів. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe
16. Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах (додаток до Наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641). URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendacij-shodo-organizaciyi-diyalnost>
17. Методичні рекомендації щодо реалізації природничої, громадянської та історичної, соціальної і здоров'язбережувальної освітніх галузей в інтегрованому курсі «Я досліджую світ» (4 клас). URL: <https://www.schoollife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-shhodo-vykladannya-v-pochatkovij-shkoli-u-201>
18. Методичні рекомендації щодо роботи з підручником інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (4 клас) авторів І. В. Грущинської, З. М. Хитрої, І.І.Дроб'язко. URL: <https://vseosvita.ua/library/metodicni-rekomendacii-dla-vciteliv-pocatkovih-klasiv-sodo-provedenna-distanc>.
19. Національна програма «Діти України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96>
20. Навчальна програма «На крилах успіху». URL: <https://vseosvita.ua/library/osvitna-navcalna-programa-na-krilah-uspihu-286805.html>
21. Нова українська школа. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

22. Організація вільного часу школярів. URL:
http://softacademy.lnpu.edu.ua/Programs/Organizacia_vilnogo_chasu/part_
23. Освітня програма науково-педагогічного проекту «Інтелект України». URL:
[URL://intellect-ukraine.org/](http://intellect-ukraine.org/)
24. Паладь С.Л. Клубне об'єднання в школі як виховний феномен. URL:
http://refs.co.ua/6410Klubnoe_ob_edinenie_v_shkole_kak_vospitatel_niyiy_fenomen.html
25. Пометун О.І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 5.
26. Програма для закладів загальної середньої освіти. URL:
[https://vseosvita.ua/library/zmist-osvitnoi-galuzi-prirodoznavstvo-u-strukturizovanogo-standartu-pocatkovoi-zagalnoi-osviti-35548.html/](https://vseosvita.ua/library/zmist-osvitnoi-galuzi-prirodoznavstvo-u-strukturizovanogo-standartu-pocatkovoi-zagalnoi-osviti-35548.html)
27. Професійний стандарт вчителя – міжнародний досвід. URL:
<https://nus.org.ua/articles/profesijnyj-standart-vchytelya-mizhnarodnyj-dosvid/>
28. Стахів Л., Мадияк В. Формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів у позаурочній діяльності. *Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки: зб. матеріалів XVIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції»* (м. Переяслав, 28 лютого 2025 р.). Переяслав, 2025. С. 72 – 73.
29. Формування громадянської компетентності на уроках суспільного циклу. URL:
<https://naurok.com.ua/formuvannya-gromadyansko-kompetentnosti-na-urokah-cuspilnogo-ciklu-17542>
30. Форми й методи формування згуртованого учнівського колективу. URL:
<https://vseosvita.ua/library/embed/01001xoy-8092.docx.html>
31. Химинець В., Кірик М. Інновації у початковій школі: навчальний посібник Тернопіль: Мандрівець, 2009. 307 с.
32. Я досліджую світ: підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах): / О.Іщенко, О.Ващенко, Л.Романенко, К.Романенко, О.Кліщ. Київ: Література ЛТД, 2019. Ч.1. 112 с.

33. Янкович О., Кузьма І. Освітні технології у початковій школі: навчально-методичний посібник. Тернопіль, 2018. 266 с.
34. Я пізнаю світ. Українська мова. Математика 2 клас: зошит з друкованою основою. Тиждень 19 / І.В.Гавриш, Л.М. Булахова, Г.О. Жук, С.О. Доценко, Г.О. Калиновська, Т.В. Шпіт. Харків: Інтеллект України, 2019. 76 с.